

## Gabriela Lamy

historyk ogrodów historienne des jardins

# Rok Le Nôtre'a w Pałacu Wersalskim

## L'Année Le Nôtre au château de Versailles

### Abstrakt

Z okazji 400. rocznicy urodzin André Le Nôtre'a (1613-1700) w Pałacu Wersalskim, pragnąc złożyć hołd genialnemu twórcy ogrodów wersalskich, postanowiono poświęcić mu cały 2013 rok, realizując szeroki program prac restauratorskich, wystaw, wydarzeń kulturalnych, organizując nowe trasy zwiedzania oraz prowadząc działania informacyjno-promocyjne, skierowane do różnych grup odbiorców zwiedzających Wersal. Artykuł prezentuje opis wydarzeń, jakie zorganizowano w ciągu całego roku 2013.

**Słowa kluczowe:** Rok Le Nôtre'a, André Le Nôtre, Ludwik XIV, basen Latony, Pałac Wersalski, pałac Grand Trianon, nowy boskiet Teatru Wodnego, Le Nôtre w perspektywach, Labirynt Wersalski

**R**OK LE NÔTRE'A, WSPARTY SZEROKĄ KAMPANIĄ informacyjną, pozwolił połączyć działania o charakterze informacyjno-promocyjnym z działaniami mającymi na celu wyeksponowanie materialnej reprezentacji dokonań Le Nôtre'a w Wersalu. Naszym celem było nie tylko nagłośnienie wydarzeń kulturalnych, towarzyszących jubileuszowym obchodom, ale również wyeksponowanie ogrodów wersalskich, prezentacja ich obecnego stanu i funkcjonowania oraz uczynienie z Pałacu Wersalskiego punktu ogniskującego obchody Roku Le Nôtre'a we Francji. Wspomniane działania promocyjno-informacyjne zostały wsparte przez następujących partnerów medialnych: Telewizję Francuską, France Info, francuską grupę audiowizualną MK2, czasopisma: „Rustica”, „Direct Matin”, „Le Parisien” i „L'Express”. Szczególnie szeroki zasięg miała współpraca z kanałem telewizyjnym Arte France.

### Inauguracja Roku Le Nôtre'a: usunięcie grupy rzeźbiarskiej z basenu Latony

Rok Le Nôtre'a został zainaugurowany zdemontowaniem grupy rzeźbiarskiej z basenu Latony 12 marca

### Résumé

A l'occasion du 400<sup>e</sup> anniversaire de la naissance d'André Le Nôtre (1613-1700), le château de Versailles a voulu rendre hommage tout au long de l'année 2013 à l'architecte des jardins de Versailles : restaurations de grande ampleur, expositions, organisation d'événements, nouveaux parcours de visite et programmes de médiation à destination des différents publics de Versailles ont mis à l'honneur le génie de Le Nôtre. L'article présente une description des événements qui ont été organisés tout au long de 2013.

**Mots-clefs :** Année Le Nôtre, André Le Nôtre, Louis XIV, Bassin de Latone, château de Versailles, château du Grand Trianon, nouveau bosquet du Théâtre d'Eau, Le Nôtre en perspectives, Labyrinthe de Versailles

**S**OUTENUE PAR UNE CAMPAGNE DE COMMUNICATION importante, l'Année Le Nôtre a permis de fédérer ces actions de communication avec l'élaboration d'une identité visuelle centrée sur la figure d'André Le Nôtre à Versailles. Les objectifs étaient de mettre en avant les différents événements de cette commémoration mais aussi les jardins de Versailles et leur actualité, positionnant ainsi le château de Versailles comme le référent de l'année en France. Ce dispositif de communication a été soutenu par des partenaires média tels que : France Télévision, France Info, MK2, *Rustica*, *Direct Matin*, *Le Parisien* et *L'Express*. Un partenariat d'envergure a été développé avec Arte France.

### Inauguration de l'Année Le Nôtre : enlèvement du groupe sculpté de Latone

L'Année Le Nôtre a été inaugurée le 12 mars 2013, jour anniversaire d'André Le Nôtre, par l'enlèvement du groupe sculpté de Latone (ill. 1). La restauration de ce bassin situé sur l'axe majeur des jardins est la première grande intervention sur les fontaines du parc et la plus importante restauration envisagée dans les cinq



2013 roku, w dniu urodzin André Le Nôtre'a (il. 1). Restauracja basenu Latony, usytuowanego na głównej osi ogrodowej, była pierwszym dużym zabiegiem, jakiemu poddano fontanny, i najistotniejszym przedsięwzięciem restauracyjnym, zaplanowanym na okres kolejnych pięciu lat. Realizacja stała się możliwa dzięki mecenatowi Fundacji *Philanthropia*. Szacunkowy koszt został określony na początku działań na 7 mln euro.

Basen Latony, znajdujący się pośrodku Wielkiej Perspektywy, wyznacza początek Alei Królewskiej, wiodącej aż do basenu Apollona. Jest to kluczowy element systemu hydraulicznego Ogrodu Wersalskiego: wody zgromadzone w podziemnych galeriach zasilają następnie wodotryski innych fontann, zwłaszcza centralny wodotrysk basenu Apollona.

Twórcą dzieła był Jules Hardouin-Mansart (1687 r.). Piramida Latony składa się z czterech stopni, ukształtowanych na planie owalnym, pokrytych białym i czerwonym marmurem. Na każdym z nich opierają się misy, w których umieszczono łącznie 74 figury z ołowiu (żaby, jaszczurek, żółwi i wieśniaków w trakcie przemiany). Na szczycie najwyższego stopnia usytuowano figurę Latony w towarzystwie dzieci: Apollona i Diany, górujących nad całą kompozycją i zwróconych w stronę Wielkiego Kanału. Znajdujące się poniżej strumienie, wytryskujące z 6 rzeźb przedstawiających żaby, tworzą kopułę wodną, otulającą Latonę i jej dzieci. Zastosowanie tej wielopoziomowej konstrukcji wzmacnia dwuipółkrotnie wydajność 74 innych aranżacji wodnych w ogrodzie i czterokrotnie zwiększa zużycie wody, stąd konieczność zapewnienia jej stałego uzupełniania.

années à venir. Elle a pu être réalisée grâce au mécénat de la Fondation *Philanthropia*. Le coût estimatif au début de l'opération était estimé à 7 millions d'euros.

Situé au centre de la grande Perspective, le bassin de Latone marque le début de l'Allée royale menant jusqu'au bassin d'Apollon. Il est l'ouvrage clef du système hydraulique du parc de Versailles : les eaux collectées dans ses galeries souterraines alimentent ensuite les jets des autres bassins du parc, notamment le jet central du bassin d'Apollon.

Jules Hardouin-Mansart créa l'œuvre en 1687. La pyramide de Latone est composée de quatre gradins de plan ovale, revêtus de marbres blancs et rouges. Chacun de ces trois degrés porte une vasque dans laquelle sont groupées au total 74 figures en plomb (grenouilles, lézards, tortues et paysans en cours de métamorphose). Au sommet du gradin supérieur, la statue de Latone entourée de ses enfants, Apollon et Diane, domine la composition et regarde vers le grand Canal. En-dessous 6 grenouilles forment un dôme d'eau, enveloppant Latone et ses enfants. Cette disposition étagée multiplie par 2,5 le nombre des 74 effets d'eau et par 4 la consommation d'eau, d'où la nécessité d'en avoir en grande quantité.

Plus de trois siècles après sa création, sa restauration devenait indispensable. Une intervention urgente s'imposait à la fois sur ses infrastructures, sa fontainerie et ses décors sculptés. Les altérations affectaient la stabilité générale de l'ouvrage et avaient des incidences sur l'étanchéité globale du bassin. Les décors sculptés et les marbres étaient aussi fortement abîmés.

Après les études menées par Pierre-André Lablade<sup>1</sup>, les infrastructures, les figures en plomb et en résine (Latone<sup>2</sup>) et les réseaux d'alimentation en eau sont démontés au printemps 2013. Les réseaux de

1. Demontage de la sculpture de la fontaine de Latone, 12 mars 2013. © Gilles Truyens – EPV

1. Enlèvement du groupe de Latone, 12 mars 2013. © Gilles Truyens – EPV

2. Schémas de jets d'eau avec les anciens ajutages de 1850 et le nouvel ajutage réalisé selon les documents du XVIII<sup>e</sup> siècle. © Thomas Garnier – EPV

2. Essais de jets d'eau avec les anciens ajutages de 1850 et le nouvel ajutage réalisé selon les documents du XVIII<sup>e</sup> siècle. © Thomas Garnier – EPV

3. Une grenouille avec un nouvel ajutage fabriqué par les spécialistes de Versailles. © Thomas Garnier – EPV

3. Grenouille avec ancien et nouvel ajutage façonné par les fontainiers de Versailles. © Thomas Garnier – EPV



2



3

Po upływie ponad trzech wieków od powstania obiektu prace restauracyjne okazały się nieodzowne. Pilnej interwencji wymagała zarówno infrastruktura, system hydrauliczny, jak i detal rzeźbiarski. Działania konserwatorskie miały na celu poprawę stabilności całego dzieła i szczelności basenu. Także poważnie uszkodzone rzeźby oraz elementy okładziny marmurowej wymagały restauracji.

Wiosną 2013 roku, po badaniach przeprowadzonych przez Pierre-André Lablaude'a<sup>1</sup>, zdemontowano infrastrukturę fontanny, figury z ołowiu i z żywicy (Latona<sup>2</sup>) oraz system zasilania w wodę. Okazało się, że instalacja zarówno wewnętrzna, jak i zewnętrzna znajduje się w złym stanie technicznym, co powodowało usterki w funkcjonowaniu systemu hydraulicznego. Zastąpienie dysz<sup>3</sup> – zainstalowanych w 1850 roku, w trakcie jednego z ważnych etapów restauracji – nowymi elementami, odpowiadającymi formą wodotryskom znanymi z historycznej ikonografii, pozwoliło na odtworzenie dawnych efektów wodnych (il. 2, 3).

## Restauracja parteru Latony

Parter Latony założony w 1665 roku w typie *de pièces de coupées de gazon* z elementami w kształcie konch i wolut przetrwał aż do początku XIX wieku. W 1818 roku zmieniono go w prosty parter gazonowy, w którym kompartymenty darni otoczone były bordiurami kwiatowymi. W tej formie zachował się do 2013 roku. Całościowy plan restauracji tej części Ogrodu Wersalskiego zatwierdzony w 1989 roku przewidywał przywrócenie „stanu z czasów Ludwika XIV”. Zachowana bogata dokumentacja ikonograficzna pozwoliła na precyzyjne określenie historycznego zasięgu i rysunku

fontainerie, internes et externes, présentaient également de nombreuses dégradations qui participaient aux dysfonctionnements actuels du système hydraulique. Le remplacement des ajutages<sup>3</sup> installés en 1850 lors d'une importante restauration, par de nouveaux éléments correspondant aux formes des jets identifiés dans l'iconographie ancienne, permettra de retrouver les anciens effets d'eau (ill. 2, 3).

## Restauration du parterre de Latone

Créé en 1665, le parterre de pièces coupées de gazon, à enroulements et coquilles, perdure jusqu'au début du XIXe siècle. En 1818 il est transformé en compartiments de pelouses simples bordés de plates-bandes fleuries et entretenues telles quelles jusqu'en 2013. Le plan d'ensemble de restauration du jardin initié en 1989 prévoyait, pour les parties les plus proches du château, une restitution de « l'état Louis XIV ». Une abondante documentation iconographique ancienne a permis de définir avec précision les emprises et tracés de ce parterre. Les travaux de restauration de ce parterre ont débuté au printemps 2013<sup>4</sup> (ill. 4, 5).

Un dispositif de médiation (belvédère, atelier, salle multimédia) a été mis en place pour promouvoir les différents métiers d'art mobilisés pour la restauration du bassin et de son parterre. Cette démarche volontariste de transmission des savoir-faire et des techniques est issue de la volonté du mécène *Philantropia*. Le chantier peut être suivi en direct depuis mars 2013 sur le site internet [www.latone.chateauversailles.fr](http://www.latone.chateauversailles.fr). Une frise chronologique retrace les avancées quotidiennes des travaux au moyen de centaines de photos et de vidéos. Ce site est disponible en français, anglais,



parteru Latony. Prace restauracyjne z nim związane rozpoczęto wiosną 2013 roku<sup>4</sup> (il. 4, 5).

W celu przybliżania zwiedzającym różnych profesji artystycznych i konserwatorskich, niezbędnych do odrestaurowania basenu i parteru Latony, stworzono edukacyjne zaplecze multimedialne (pomost widokowy, warsztaty, salę multimedialną). Wdrożenie strategii promowania umiejętności i technik konserwatorskich było rezultatem decyzji mecenasa tych działań – Fundacji *Philanthropia*. Od marca 2013 roku pojawiła się możliwość bezpośredniego śledzenia placu budowy na stronie internetowej: [latone.chateauversailles.fr](http://latone.chateauversailles.fr). Dzięki setkom fotografii i filmów video można obserwować codzienny postęp prac na osi czasu. Strona dostępna jest w języku francuskim, angielskim, hiszpańskim i japońskim. Propagowaniu wiedzy o konserwacji fontanny Latony służyło także wykonanie pomostu widokowego, zachęcającego zwiedzających do możliwie jak najbliższego podejścia do miejsca prac. Dzięki temu plac budowy stał się istotnym elementem edukacyjnym w ogrodach André Le Nôtre'a.

## 11 czerwca – 31 października 2013: wystawa *Giuseppe Penone* w Wersalu

Komisarz wystawy: Alfred Pacquement

W 2013 roku dyrekcja Pałacu Wersalskiego zaprosiła do współpracy, w ramach corocznej wystawy poświęconej sztuce współczesnej, artystę Giuseppe Penona, lidera nurtu *Arte Povera*. W efekcie tej inicjatywy powstało 14 rzeźb drzew, w których przenikają się elementy roślinne i kamienne. Rzeźby zostały rozstawione wzdłuż osi Wielkiej Perspektywy. „Las” z siedmiu dzieł zainstalowano również w Boskiecie Gwiazdy.

Penone wykonał rzeźby odwołujące się w swej formie do nie „oswojonej” linii naturalnej, które wydają się radykalnie przeciwstawiać stylistyce ogrodu regularnego. By stworzyć wiarygodny dialog z monumentalnym dziedzictwem Le Nôtre'a, artysta wprowadził do Ogrodu Wersalskiego dzieła o ogromnych rozmiarach, stanowiące swoisty kontrapunkt, jak na przykład marmurowe bloki i drzewa, wprowadzające obserwatora w historię łączącą wiele wątków, ze szczególnym naciskiem na historię życia i konfrontacji człowieka z naturą, której on sam jest ostatnim ogniwem.



espagnol et japonais. Outre l'atelier qui permet au public d'observer le travail unique des fontainiers, le belvédère du chantier prolonge ce système informationnel en invitant les visiteurs à s'approcher au plus près des travaux. Il fait ainsi de ce chantier un temps fort et pédagogique des jardins d'André Le Nôtre.

## 11 juin – 31 octobre 2013 : *Giuseppe Penone à Versailles*

Commissaire de l'exposition : Alfred Pacquement

Pour son rendez-vous annuel avec la création contemporaine, le château de Versailles a accueilli en 2013 Giuseppe Penone, chef de file de l'Arte Povera. 14 sculptures d'arbres, dans lesquelles végétal et minéral se mêlent pour dévoiler leur essence, ont été réparties entre le château et le jardin selon l'axe de la grande Perspective. Une « forêt » de 7 œuvres a été installée dans le Bosquet de l'Etoile.

Les sculptures de Penone, véritables célébrations de la ligne naturelle non domestiquée, semblent s'opposer radicalement au jardin de Le Nôtre. Pour établir un dialogue crédible avec le patrimoine monumental de Le Nôtre, Penone a installé des œuvres de grandes dimensions tels que blocs de marbre et arbres, apportant au monument un contre-point qui nous emmène dans une histoire qui englobe toutes les autres : celle de la croissance, de la vie et de la confrontation de l'homme avec cette nature dont il est lui-même l'ultime pousse.

4. Parter Latony przed restauracją. © Christian Milet – EPV

4. Parterre de Latone avant restauration. © Christian Milet – EPV

5. Nowy parter Latony w 2013 r. © Toucan Wings

5. Nouveau parterre de Latone en 2013. © ToucanWings

## Boskiet Teatru Wodnego w aranżacji Jean-Louis Benecha i Jean-Marie Othoniela

Boskiet Teatru Wodnego, stworzony przez André Le Nôtre'a między 1671 a 1674, został pierwotnie zaprojektowany jako teatr ogrodowy, z podwyższoną częścią zarezerwowaną dla aktorów i stopniami przewidzianymi dla widzów. Miejsce to, bogato zdobione palisadami i fontannami, stanowiło za panowania Ludwika XIV scenę wielu dworskich uroczystości. Gdy w późniejszych latach stan techniczny Teatru Wodnego znacznie się pogorszył, zdecydowano się w jego miejscu założyć nowy boskiet (1775 r.) – boskiet Zielonego Okręgu [*Rond vert*]. W 1999 roku gwałtowna burza, jaka przeszła nad Ogrodem Wersalskim, powaliła w tym rejonie 325 potężnych drzew. Zniszczony boskiet, po zamknięciu dla publiczności i oczyszczeniu z roślin, stał się na jakiś czas przestrzenią logistyczną.

Decyzję o odrestaurowaniu boskietu podjęto bardzo szybko. Jednak każde tego typu działanie rodzi subtelne acz zasadnicze pytania: czy należy wrócić do któregoś z poprzednich etapów istnienia boskietu – stanu z czasów *Ancien Régime*? Czy może zachować stan późniejszy? Bądź też przeprowadzić akt kreacji, aby podkreślić osadzenie terenu Wersalu w teraźniejszości, w tym też w tradycji twórczej typowej dla obecnej epoki? Ostatecznie podjęto decyzję o stworzeniu ogrodu współczesnego. Prace poprzedzono badaniami archeologicznymi, mającymi na celu uzupełnienie stanu wiedzy na temat historii tego miejsca. W 2011 roku ogłoszono międzynarodowy konkurs na ogród współczesny. Wybrano propozycję architekta krajobrazu Louisa Benecha i rzeźbiarza Jean-Marie Othoniela.

Multiplikując wodotryski, projekt Benecha odwołuje się nieustannie do spuścizny Le Nôtre'a. Od początku był opracowywany w ścisłej współpracy z rzeźbiarzem Jean-Marie Othonielem, stanowiąc kontynuację multidyscyplinarnego warsztatu prowadzonego przez Le Nôtre'a. Louis Benech czuwał nad zintegrowaniem dzieła rzeźbiarskiego z otoczeniem (przykładowo roślinność projektowana nie mogła przekroczyć 17 m wysokości) i nad możliwością odwracalności wykonanych prac. Myślą przewodnią nowego boskietu było stworzenie przestrzeni dostępnej bez ograniczeń dla zwiedzających, w przeciwieństwie



## Le Bosquet du Théâtre d'Eau réinventé par Jean-Louis Benech et Jean-Marie Othoniel

Créé entre 1671 et 1674 par André Le Nôtre, ce bosquet avait été conçu comme un théâtre de verdure, avec une partie surélevée réservée aux acteurs et des gradins pour les spectateurs. Richement orné de palissades et de fontaines, ce cadre avait servi à de nombreuses fêtes sous le règne de Louis XIV. Très détérioré par la suite, le Théâtre d'Eau fut détruit en 1775 pour faire place à un bosquet au dessin épuré, le bosquet du Rond vert. La tempête de 1999 mis 325 grands arbres à terre. Fermé au public et vidé de sa composition végétale, ce bosquet a été utilisé depuis comme espace logistique.

La restauration de ce bosquet a été très tôt envisagée. Or toute restauration renvoie à de délicates questions doctrinales : faut-il revenir à l'un des états de l'ancien Régime ? Faut-il entretenir un état postérieur ? Ou bien procéder à un acte de création afin de maintenir le domaine de Versailles ancré dans le présent mais aussi dans une tradition propre de création de son temps ? Finalement la décision a été prise d'engager la mise en œuvre d'un jardin contemporain. Des fouilles archéologiques ont précédé l'intervention afin de compléter les connaissances actuelles sur l'histoire de ce bosquet. Un concours international a été lancé en 2011 pour la création d'un jardin contemporain. Le paysagiste Louis Benech et l'artiste Jean-Marie Othoniel ont été choisis.

Le projet procède par allusions au travail de Le Nôtre en multipliant les jeux d'eau. Il a été conçu dès





do historycznych boskietów, delikatniejszych w konstrukcji, otwartych jedynie podczas pokazów *Grandes Eaux*.

Według Jean-Marie Othoniela król czerpał przyjemność ze spacerów po Ogrodzie Wersalskim, ponieważ przypominały mu taniec. Stworzone przez artystę w boskiecie trzy monumentalne instalacje fontann w kształcie arabesek ze szklanych połączonych pereł, spoczywających na tafli wodnej, przywodzą na myśl ciało w ruchu. Inspiracją dla Othoniela były zapisy choreograficzne Raoul-Auger Feuilleta opublikowane w roku 1701 w *Sztuce zapisywania tańca*. Podczas tworzenia nowoczesnych form fontann szczególnie zainspirował artystę zapis przestrzenny przemieszczania się tancerzy w scenie *Wejście Apollona*, w tańcu *Rigaudon's pokoju* i w tańcu *Bourée Achillesa*, określanym jako prawdziwa kaligrafia ruchu (il. 6). Inaugurację boskietu zaplanowano na listopad 2014 roku.

## Basen Złotych Dzieci

Na obrzeżu boskietu Teatru Wodnego Jules Hardouin-Mansart (1646-1708) ulokował basen Złotych Dzieci. Osiem cherubinów z ołowiu zostało wykonanych pięć lat przed założeniem boskietu na potrzeby basenu w parku Marly. Basen Złotych Dzieci przez trzy wieki zachowywał swą oryginalną strukturę murarską z pełnych cegieł, osadzonych bezpośrednio na glinianej zaprawie i pokrytych ołowianą blachą. Powtarzające się problemy ze szczelnością konstrukcji oraz zniszczenia wywołane przez gwałtowną burzę w 1999 roku wpłynęły na decyzję o konieczności jego odrestaurowania poprzez:

- całkowite odnowienie dawnych struktur murarskich,
- zapewnienie szczelności ołowianych blach,

l'origine avec le sculpteur Jean-Marie Othoniel, dans le droit fil de ce que faisait Le Nôtre à son époque. Louis Benech a veillé à l'intégration au site de l'œuvre (les végétaux ne dépasseront pas 17 mètres) et à sa réversibilité. Le bosquet a été conçu pour être ouvert en permanence, contrairement aux autres bosquets, historiques et plus fragiles, qui n'ouvrent que pour les grandes Eaux.

Pour Jean-Marie Othoniel, le plaisir du roi était assimilé, dans sa promenade dans les jardins, à une danse. Ses trois sculptures-fontaines monumentales composées d'arabesques en perles de verre dorées posées à fleur d'eau évoquent le corps en mouvement. L'artiste s'est inspiré des écritures chorégraphiques de Raoul-Auger Feuillet publiées dans *l'Art de décrire la danse* en 1701 : Les plans de déplacement de *L'Entrée d'Apollon*, du *Rigaudon's de la paix*, de *La Bourée d'Achille*, véritables calligraphies du mouvement, ont servi d'inspiration pour la forme et la symétrie de l'ensemble des fontaines (ill. 6). Le bosquet devrait être inauguré en novembre 2014.

## Le bassin des Enfants dorés

En lisière du bosquet du Théâtre d'Eau, Jules Hardouin-Mansart (1646-1708) crée le bassin des Enfants dorés. Orné de huit chérubins, ces figures en plomb avaient été exécutées cinq ans auparavant pour les bassins de Marly. Ce bassin a conservé pendant trois siècles sa structure d'origine en maçonnerie de briques pleines directement établies sur un corroi d'argile et recouvertes de feuilles de plomb. Des problèmes récurrents d'étanchéité et la tempête de 1999 ont rendu nécessaire la restauration de ce bassin par :

- la reprise complète des anciennes maçonneries de structure,
- l'étanchéité assurée par les tables de plomb,
- la restauration du groupe sculpté central et
- la mise en dorure avec des nuances de vernis sur les enfants et certaines parties du rocher.

Les travaux de restauration ont démarré au début de l'année 2014 (ill. 7).

6. Louis Benech i Jean-Marie Othoniel przedstawiają prasie swój projekt 15 maja 2013 r. © Didier Saulnier – EPV

6. Louis Benech et Jean-Marie Othoniel présentent leur projet à la presse le 15 mai 2013. © Didier Saulnier – EPV



7

- odrestaurowanie centralnej grupy rzeźbiarskiej,
- położenie pozłacanej powłoki z elementami lakiernymi na cherubinach i niektórych partiach skały.

Prace restauracyjne ruszyły z początkiem 2014 roku (il. 7).

## 26 czerwca 2013: powrót rzeźb Milona z Krotonu oraz Perseusza i Andromedy

Grupa *Milona z Krotonu*, dłuta Pierre'a Puget (1620-1694), powstała między 1672 a 1682 i w 1683 roku została ustawiona w Ogrodzie Wersalskim przy wejściu do Alei Królewskiej. Drugą grupę rzeźbiarską *Perseusz i Andromeda* autorstwa tego samego rzeźbiarza, wykonaną między 1678 a 1684, ustawiono w 1685 roku na przeciwległym krańcu Alei Królewskiej. W ten sposób pełne ekspresji dzieła Pierre'a Puget, architekta i malarza pochodzącego z Marsylii, zaakcentowały wejścia w Wielką Perspektywę Alei Królewskiej. Obie grupy zostały usunięte z pałacowych ogrodów w XIX wieku i umieszczone w Luwrze, gdzie można je podziwiać do dziś.

Wykonanie współcześnie odlewów rzeźb i ich umieszczenie w pierwotnym miejscu pozwoliło na przywrócenie pamięci Pierre'a Puget, który był znaczącą postacią w Wersalu Ludwika XIV. Proces tworzenia kopii rzeźb *Milona* objęły mecenatem Fundacja

## 26 juin 2013 : Retour du Milon de Crotonne et de Persée et Andromède

Sculpté entre 1672 et 1682, le groupe *Milon de Crotonne* du sculpteur Pierre Puget (1620-1694) a été mis en place en 1683 à l'entrée de l'Allée royale. Le second groupe exécuté entre 1678 et 1684, *Persée et Andromède*, fut installé en 1685 de l'autre côté. La fougue de Pierre Puget, architecte et peintre d'origine marseillaise, ouvrait ainsi la grande Perspective de l'Allée royale. Les groupes ont été retirés des jardins du château au XIXe siècle pour être placés au Louvre où l'on peut les admirer aujourd'hui encore. La réalisation de moulages, avec prise d'empreinte directe sur les œuvres originales, et leur installation à l'emplacement des deux œuvres d'origine contribuent aujourd'hui à redonner à Pierre Puget la place d'honneur qui était la sienne dans le Versailles de Louis XIV.

Le mécénat a été assuré pour *Milon* par la Fondation Nexans, la société Hugo et Cie et madame Evelyne Landeau ; pour *Persée* : la Fondation Nexans, la société Hugo et Cie, monsieur Jacques Morau et madame Danielle Morau (ill. 8).



8

7. Basen Złotych Dzieci. © Didier Saulnier – EPV

7. Le bassin des Enfants dorés. © Didier Saulnier – EPV

8. Powrót Milona z Krotonu, 26 czerwca 2013 r. i dzieło Giuseppe Penona. © Didier Saulnier – EPV

8. Retour de Milon de Crotonne, 26 juin 2013 et œuvre de Giuseppe Penone. © Didier Saulnier – EPV



*Nexans*, spółka *Hugo et Cie* oraz pani Evelyne Landeau. Natomiast kopię rzeźby *Perseusz i Andromeda* sfinansowały: Fundacja *Nexans*, spółka *Hugo et Cie*, pan Jacques Morau i pani Danielle Morau (il. 8).

## 2 lipca – 29 września 2013: wystawa *Kwiaty króla – obrazy, weliny i partery Grand Trianon*

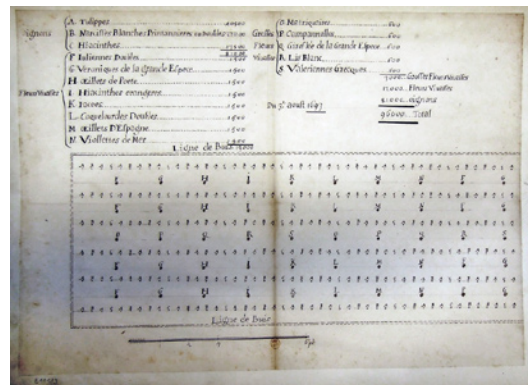
Komisarze wystawy: Jérémie Benoît, Pascale Heurtel i Gabriela Lamy

Pałac Flory, Grand Trianon, od samego początku zdobiono malowidłami przedstawiającymi naturę w różnych postaciach. Obrazy, dla których inspiracją były *Metamorfozy* Owidiusza, ukazują przemiany bohaterów i bogiń w kwiaty (Klytia, Narcyz, Myrra, itd.), a także sceny miłości bogów (Apollon i Tetyda, Adonis i Wenus, Flora i Zefir). Całość w subtelny sposób uzupełniają kompozycje malarskie prezentujące bukiety kwiatów, pędzla Jean-Baptiste de Fontenay (1653-1715) oraz Jean-Baptiste Monnoyer (1636-1699).

Organizatorzy wystawy, aby wyeksponować kwiatowe konotacje Trianon, zestawili 24 obrazy Jeana Cotelle'a (1645-1708) przedstawiające bogactwo ogrodów w Wersalu za panowania Ludwika XIV z współczesnymi malarskimi ujęciami kwiatów i portretami księżniczek trzymających bukiety.

Z okazji wystawy, po raz pierwszy od ponad dwóch stuleci, do Trianon powróciły dwa obrazy namalowane w 1709 roku przez Jean-Baptiste Blin de Fontenay (*Złota waza z Zefirem i Florą* oraz *Złoty piecyk zdobiony owocami i winogronami*), które wywieziono z Wersalu w okresie Rewolucji. Najpierw umieszczono je w muzeum Châteauroux, następnie w muzeum w Caen. Obecnie powinny zostać zdeponowane na stałe w Wersalu.

Dzięki pomocy Narodowego Muzeum Historii Naturalnej częściowo udostępniono dla zwiedzających królewską kolekcję welinów, unikalną w skali światowej i niezmiernie rzadko prezentowaną. Zbiór liczy 7000 eksponatów datowanych od 1630 roku do początku XIX wieku. Welin to wyprawiona cielęca skóra, tak długo obrabiana, aż powstanie biały, cienki, przezroczysty pergamin, na który artysta nanosi rysunek, uzupełniając go następnie kolorami, zgodnie z techniką typową dla akwareli. Jako że welin jest materiałem niezwykle delikatnym, wytrzymuje tylko



9

## 2 juillet – 29 septembre 2013 au Grand Trianon : *Fleurs du roi – tableaux, vélins et parterres du Grand Trianon*

Commissaires de l'exposition : Jérémie Benoît, Pascale Heurtel et Gabriela Lamy

Palais de Flore depuis l'origine, le Grand Trianon a toujours été orné de peintures représentant la nature sous toutes ses formes. S'inspirant des *Métamorphoses* d'Ovide, les tableaux mettent en scène les transformations des héros et des déesses en fleurs (Clytie, Narcisse, Myrrha, etc) ou encore des scènes des amours des dieux (Apollon et Thétys, Adonis et Vénus, Flore et Zéphyr). Nombre de bouquets luxueusement figurés, œuvres de Jean-Baptiste de Fontenay (1653-1715) et de Jean-Baptiste Monnoyer (1636-1699), complètent subtilement ces ensembles.

Pour l'exposition, et d'afin d'évoquer l'atmosphère florale et parfumée caractéristique de Trianon, les vingt-quatre tableaux de Jean Cotelle (1645-1708) illustrant la richesse des jardins de Versailles sous Louis XIV ont été complétés par des tableaux de fleurs et des portraits de princesses portant bouquets.

Deux tableaux peints par le peintre Jean-Baptiste Blin de Fontenay en 1709 (*Vase d'or avec Zéphyr et Flore* et *Foyer d'or orné de fruits et raisins*) qui avaient été enlevés à la Révolution puis déposés d'abord au musée de Châteauroux, puis à celui de Caen, sont revenus à Trianon à l'occasion de cette exposition pour la première fois depuis plus de deux cents ans. Ils devraient y rester en dépôt.

Grâce au prêt exceptionnel du Muséum national d'Histoire naturelle, l'exposition a dévoilé au public la collection royale des vélins, chef-d'œuvre unique au monde et très rarement montrés. La collection royale



niewielkie ilości światła i nie toleruje różnic temperatur i wilgotności. Dlatego też ta niezwykle cenna kolekcja jest udostępniana jedynie przy wyjątkowych okazjach. W czasie wystawy zaprezentowano partiami około 40 welinów<sup>7</sup>. Dobrano je tak, by korespondowały z bordiurą kwiatową tutejszych parterów, nazywaną „trianońską”, powstałą 3 sierpnia 1693 roku (il. 9).

Kolejnym eksponatem prezentowanym w ramach wystawy był manuskrypt będący historycznym inwentarzem wiosennych kwiatów cebulowych i roślin wieloletnich kwitnących latem, przeznaczonych do sadzenia w ogrodach Trianon. Do inwentarza dołączono plan ich rozmieszczenia. Wiosną zakwitnąć miało 81 000 roślin cebulowych czterech różnych gatunków (w tym narcyzy i hiacynty sąsiadujące z jaśminami, porastającymi trejażowe podpory), rozsiewając wiosenny, elegancki i subtelny zapach. Później, latem, jedne po drugich kwitło 15 000 kwiatów wczesnego lata: tuberozy, podwójne wieczorniki, dzwonki, goździki, laki, białe lilie, w otoczeniu drzewek gorzkiej pomarańczy, posadzonych na parterach. Spacerujący po ogrodzie aż do zachodu słońca upajali się intensywnym, bogatym, kwiatowym zapachem (il. 10).

Tuberoza – kwiat o narkotycznym, zmysłowym aromacie był szczególnie ważną rośliną w królewskich ogrodach. Pochodząca z Meksyku, dotarła do Europy w XVI wieku. Spotykamy ją po raz pierwszy w Paryżu w 1608 roku a 20 lat później uprawiana była w Królewskich Ogrodach w prowansalskim Tulonie. Technologia uprawy tuberozy wymagała wzrostu w ciepłym śródziemnomorskim klimacie przez okres trzech lat, po którym dopiero następowało kwitnienie. Ludwik XIV domagał się corocznego przesyłania z Prowansji do swoich pałaców tysięcy cebulek tuberozy.

Po obejrzeniu wystawy w pałacu Trianon zwiedzający mogli podziwiać kontynuację pewnych jej wątków w naturze: kompozycja kwiatowa parterów Trianon



10

des vélins regroupe près de 7000 pièces exécutées de 1630 jusqu'au début du XIXe siècle. Le vélin est une peau de veau travaillée jusqu'à donner un parchemin très blanc, fin et transparent sur lequel l'artiste compose son dessin qu'il met ensuite en couleurs, selon une technique particulière d'aquarelle. Support extrêmement fragile, le vélin ne supporte que très peu la lumière et ne tolère pas les différences de température et d'hygrométrie. C'est pour cette raison que cette précieuse collection n'est qu'occasionnellement visible. Une quarantaine de vélins a été présentée par roulement<sup>7</sup> lors de cette exposition. Le choix des vélins s'est fait par rapport à la plate-bande « dite de Trianon », rédigée le 3 août 1693 (ill. 9).

Ce manuscrit est un inventaire de bulbes de printemps et de plantes vivaces d'été, destinés à être plantés pour fleurir l'année suivante. Un plan de plantation est associé à cet inventaire. Au printemps, 81.000 bulbes de quatre espèces différentes fleuriront : narcisses et jacinthes, associées aux jasmins des berceaux de treillages avoisinant, révéleront un parfum printanier floral, élégant et subtil. Plus tard en été, 15.000 vivaces estivales aux floraisons successives s'épanouiront : tubéreuses, juliennes doubles, campanules, œillets, giroflées, lis blancs, associés aux fleurs d'orangers placés

9. Rabata nazywana „trianońską”, 3 sierpnia 1693. Paryż, Francuska Biblioteka Narodowa, VA78 (G, 2) folio B 11189..., s. 78. © Gabriela Lamy – EPV

9. Plate-bande « dite de Trianon », 3 août 1693. Paris, Bibliothèque nationale de France, VA78 (G, 2) folio B 11189..., p. 78. © Gabriela Lamy – EPV

10. Nicolas Robert (1614-1685), *Viola mariana*. © Paryż, Narodowe Muzeum Historii Naturalnej, kolekcja welinów, tom 48, folio 47..., s. 63

10. Nicolas Robert (1614-1685), *Viola mariana*. © Paris, Museum national d'histoire naturelle, collection des Vélins, volume 48, folio 47..., p. 63



11

w 2013 roku została stworzona w oparciu o dobór roślin z planu pochodzącego z 1693 roku. Było to zupełnie wyjątkowe, jako że trwała i pełna rekonstrukcja historycznych dekoracji kwiatowych jest obecnie praktycznie niemożliwa. Sadzenie roślin metodą *vis-à-vis* zastąpiło układ *quinconce*, a większość uprawianych historycznie w Trianon gatunków nie przetrwa w obecnych warunkach klimatycznych (il. 11).

### 14 września – 14 grudnia 2013: wystawa *Labirynt wersalski – od mitu do zabawy*, Biblioteka Miejska w Wersalu

Komisarz wystawy: Elisabeth Maisonnier

Boskiet Labiryntu, założony w 1669 roku przez André Le Nôtre'a i Charles'a Perrault (1628-1703), mający służyć kształceniu Delfina (1661-1711), syna Ludwika XIV, był jednym z najbardziej olśniewających boskietów w dziejach Wersalu. W sercu labiryntu,

11. Partery Grand Trianon w 2013 r. © Gabriela Lamy – EPV

11. Parterres du Grand Trianon en 2013. © Gabriela Lamy – EPV

sur les parterres, produiront alors jusqu'au coucher du soleil un parfum floral, capiteux et opulent (ill. 10).

La tubéreuse, fleur au parfum narcotique et sensuel, originaire du Mexique, arrive en Europe au XVIIe siècle. On la trouve à Paris en 1608 et 20 ans plus tard au Jardin du roi à Toulon en Provence où le climat chaud méditerranéen lui est nécessaire pour fleurir au bout de trois ans de culture attentive. Louis XIV se fait ainsi envoyer chaque année de Provence pour ses Maisons royales des milliers d'oignons de tubéreuses.

Après avoir vu l'exposition dans le château, les visiteurs pouvaient voir dans les jardins l'application pratique de celle-ci : la composition florale des parterres de Trianon en 2013 s'est inspirée de la palette végétale du plan de 1693. La reconstitution historique des décorations florales est pratiquement impossible aujourd'hui non sur le plan des modes de présentation (la plantation en vis-à-vis a remplacé celle en quinconce), mais sur le plan pratique, car la majorité des plantes n'existent plus dans les conditions physiques de l'époque (ill. 11).

### 14 septembre – 14 décembre 2013 : *Le Labyrinthe de Versailles – Du mythe au jeu*, Bibliothèque municipale de Versailles

Commissaire de l'exposition : Elisabeth Maisonnier

Le bosquet du Labyrinthe conçu en 1669 par André Le Nôtre et Charles Perrault (1628-1703) pour l'éducation du Dauphin (1661-1711), fils de Louis XIV, fut l'un des plus fastueux de Versailles. Près d'une quarantaine de fontaines, ornées de 330 animaux en plomb polychrome mettaient en scène les *Fables* d'Esopé, au cœur d'un dédale de treillages et de rocailles. Il fut détruit lors de la replantation des jardins en 1775-1776 pour être remplacé par le bosquet de la Reine.

Ce lieu disparu a revécu le temps d'une exposition à la Bibliothèque municipale de Versailles. Elle a remis le thème du labyrinthe dans son contexte mythologique (mythe de Dédale), spirituel, littéraire (*Fables* de la Fontaine, *Phèdre* de Racine) et pictural, ainsi que dans l'art des jardins. Quelques-uns des 35 animaux subsistants ont été exposés.

La dernière salle avait donné un écho plus contemporain aux multiples illustrations du mythe : abandonné un temps durant le XIXe siècle, le thème du



utworzonego z trejaży i skalnych formacji, przy udziale niemal 40 fontann, udekorowanych 330 zwierzętami z polichromowanego ołowiu, prezentowano sceny z *Bajek* Ezopa. Boskiet zniszczono w trakcie zmiany aranżacji ogrodu w latach 1775-1776, by zastąpić go boskietem Królowej.

Pamięć o tym nieistniejącym już dziś miejscu przywrócono dzięki wystawie w Bibliotece Miejskiej w Wersalu. Temat labiryntu został tu przedstawiony w różnych kontekstach: mitologicznym (mit o Dedalu), duchowym, literackim (*Bajki* de la Fontaine'a i *Fedra* Racine'a), malarskim oraz w kontekście sztuki ogrodów. W ramach ekspozycji pokazano też kilka spośród 35 zachowanych oryginalnych rzeźb zwierząt.

Ekspozycja w ostatniej sali wystawy została poświęcona współczesnym zastosowaniom motywu labiryntu. Temat labiryntu, zapomniany na pewien czas w XIX wieku, od początku XX stulecia zaczął przeżywać swój renesans – pojawia się w różnych działaniach artystycznych i rozrywkowych: w kinie, literaturze, fotografii, sztuce ziemi, tradycyjnych grach czy grach video.

## 22 października – 23 lutego 2014: wystawa *Le Nôtre w perspektywach*

Komisarze wystawy: Béatrix Saule, Patricia Bouchenot-Déchin i Georges Fahrat

W ramach wystawy zatytułowanej „Bukiet finałny”, zorganizowanej z okazji obchodów Roku André Le Nôtre'a, przedstawiono w nowym świetle sylwetkę Le Nôtre'a, jego sztukę i oddziaływanie. André Le Nôtre – ogrodnik, projektant, architekt, inżynier i hydraulik, pejzażysta, urbanista i kolekcjoner, przemieniał marzenia książąt w rzeczywistość. Jako inspektor Budowli Królewskich pełnił jedną z najbardziej odpowiedzialnych funkcji u boku ministra Colbert'a (1619-1683). Przyjazne stosunki, łączące go z Ludwikiem XIV oraz kompetencje, jakie posiadał na piastowanym przez siebie stanowisku, pozwoliły mu na doprowadzenie do perfekcji tego, co nazywane jest obecnie „ogrodem francuskim”. Jego dzieła naśladowano, ale nigdy nie stworzono im równych. Ich odwaga i rozmach – zrodzone ze spotkania trzech elementów: miejsca, zleceniodawcy i wizjonera o niezrównanej wyobraźni i umiejętnościach – burzyły



12



13

labyrinthe connaît un nouvel essor depuis le XXe siècle sous différentes formes artistiques et ludiques : cinéma, littérature, photo, land'art, jeux traditionnels ou vidéos.

## 22 octobre 2013 – 23 février 2014 : *Le Nôtre en perspectives*

Commissaires de l'exposition : Béatrix Saule, Patricia Bouchenot-Déchin et Georges Fahrat

« Bouquet final » de *L'Année Le Nôtre*, cette exposition a offert, contre les idées reçues, une image aussi nouvelle que surprenante de l'homme, de son art et de son influence. Jardinier, dessinateur, architecte, ingénieur et hydraulicien, paysagiste et urbaniste,

12. Reminiscencia ośmiokątnego gabinetu André Le Nôtre'a.  
© Didier Saulnier – EPV

12. Évocation du cabinet octogonal d'André Le Nôtre.  
© Didier Saulnier – EPV

13. Fragment wystawy poświęcony sztuce Le Nôtre'a.  
© Didier Saulnier – EPV

13. Un territoire pour l'art de Le Nôtre. © Didier Saulnier – EPV

dotychczasowe koncepcje i wzbudzały podziw. Stanowią też świadectwo ogromnego nowatorstwa jego myśli projektowej.

W pierwszej części wystawy zaprezentowano osobę Le Nôtre'a poprzez pryzmat jego własnego domu, położonego w sercu Tuileries w Paryżu, niedaleko galerii Luwru, miejscu zamieszkiwanym przez artystów – protegowanych króla. Zwiedzających zaproszono do wejścia w progi domostwa Le Nôtre'a, gdzie słynny ogrodnik mieszkał aż do śmierci 15 września 1700 roku. Wysoka jakość i różnorodność dzieł zgromadzonych w wystawowej reminiscencji jego ośmiokątnego gabinetu, w którym eksponował między innymi kolekcjonowane przez siebie obrazy, ukazuje inny od stereotypów wizerunek „ogrodnika”, jego zainteresowań i jego pozycji społecznej. W 1693 roku, nie mając bezpośrednich spadkobierców, Le Nôtre ofiarował Ludwikowi XIV najwspanialsze przedmioty ze swej kolekcji: 21 obrazów, wśród nich 7 Albaniego, 3 Poussina, 2 Lorraina, 31 popiersi i 5 wyrobów porcelanowych. Król umieścił ten wspaniały dar w eksponowanym miejscu w Wersalu, tak aby cały dwór miał możliwość jego podziwiania.

Wystawa była rodzajem hołdu złożonego Le Nôtre'owi. Zgromadzony przez niego zachwycający zbiór brązów, obrazów i innych dzieł sztuki został po raz pierwszy pokazany w jednym miejscu. Ciekawostką jest, że należąca do Le Nôtre'a kolekcja 1500 medali zawierała, między innymi, 300 medali wybitych na cześć Wilhelma Orańskiego, wielkiego nieprzyjaciela Francji (il. 12).

Pięcioletnie studia u boku Simona Vouet (1590-1649), słynnego Pierwszego Królewskiego Malarza, nauczyły Le Nôtre'a nowego sposobu projektowania form przestrzennych, łączenia różnych rodzajów działalności artystycznej w celu osiągnięcia pożądanej ornamentyki. Pozwoliły mu też poznać nowe techniki, umożliwiające tworzenie ogrodowych perspektyw. Jego kariera, która trwała 65 lat, rozpoczęła się na długo przed wykonaniem prac dla Nicolasa Fouqueta w Vaux-Le-Vicomte. Na wystawie zaprezentowano zarówno wczesne dzieła, jak również jego realizacje na rzecz rodziny królewskiej, ministrów i ich krewnych (ogrody w Saint-Cloud, Palais-Royal, Chantilly, Clagny, Maintenon, Saint-Cyr, Juvisy, etc.) oraz projekty zrealizowane dla zagranicznych władców lub tylko im zaproponowane (il. 13).

collectionneur, André Le Nôtre transforme les rêves des princes en réalité. En tant que contrôleur des Bâtimens du roi, il assume l'une des plus importantes charges auprès du ministre Colbert (1619-1683). Sa proximité avec Louis XIV et ses compétences à ce poste-clé lui permettent de porter à sa perfection ce que l'on appellera le « jardin français ». Ses créations seront imitées, mais jamais égalées. Leur audace et leur ampleur – nées de la rencontre d'un site, d'un commanditaire et de ce visionnaire à l'imagination et au savoir-faire sans équivalent – bouleversent les conceptions d'alors et étonnent ses contemporains. A cette occasion, sa fascinante modernité a pu être découverte.

Le parcours de l'exposition présentait d'abord la personne de Le Nôtre en montrant sa maison située au cœur des Tuileries à Paris non loin des galeries du Louvre où sont logés les artistes protégés par le roi. C'est dans l'intimité de cette demeure, où le célèbre jardinier a vécu jusqu'à sa mort le 15 septembre 1700, que le visiteur est d'abord invité à entrer. La qualité et la diversité des chefs-d'œuvre rassemblés dans une évocation du cabinet octogone où Le Nôtre exposait ses tableaux, offre une autre image du « jardinier », de ses centres d'intérêt et de sa position sociale. En 1693, sans héritiers directs, il offre à Louis XIV le meilleur de sa collection : 21 tableaux dont 7 Albane, 3 Poussin et 2 Lorrain, 31 bustes et 5 porcelaines. Le roi dispose ce don magnifique en bonne place à Versailles afin de le faire admirer à toute sa Cour. C'est une véritable consécration pour Le Nôtre. Ses étonnantes collections de bronzes, de pièces et de tableaux ont été rassemblées pour la première fois. Sa collection de 1500 médailles comportait curieusement entre autres 300 médailles à la gloire de Guillaume d'Orange, le grand ennemi de la France (ill. 12).

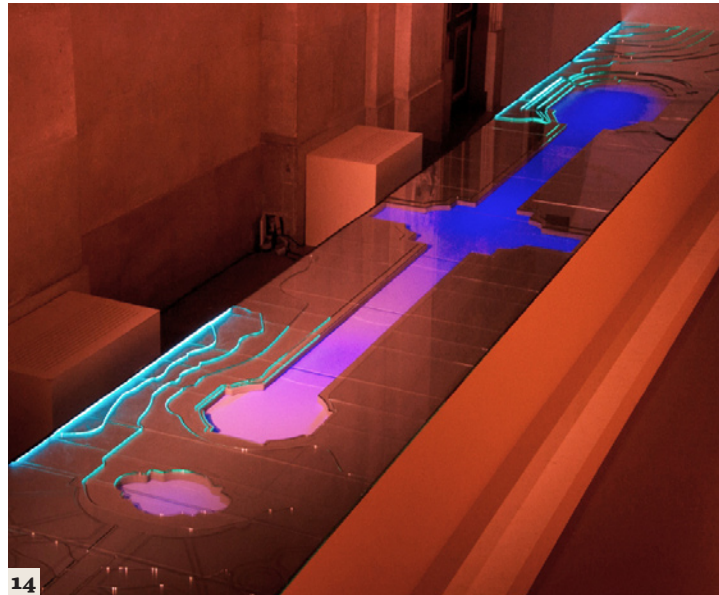
Sa formation pendant cinq ans auprès de Simon Vouet (1590-1649), célèbre Premier peintre du roi, lui apprend une nouvelle manière de dessiner les formes d'après le naturel, à combiner les différents arts pour composer un décor et de nouvelles techniques pour traiter les perspectives. Sa longue carrière qui s'étend durant 65 années, commence bien avant ses travaux pour Fouquet à Vaux-Le-Vicomte. Ses réalisations auprès de la famille royale, des ministres et de leur parentèle sont exposées (Saint-Cloud, Palais-Royal, Chantilly, Clagny, Maintenon, Saint-Cyr, Juvisy etc)



Geniusz Le Nôtre'a polegał między innymi na zmianie postrzegania skali ogrodu. Pod jego wpływem ogrody stały się tak obszerne, że potrzebna była nowa wiedza, by móc tworzyć ich koncepcje. Le Nôtre uczynił z tego zagadnienia przedmiot swoich eksperymentów. Perfekcyjnie rozpoznane i stosowane przez niego zjawisko perspektywy optycznej łączyło się z zastosowaniem w przestrzeni ogrodowej dwóch zabiegów: kolimacji<sup>8</sup> i anamorfozy<sup>9</sup>. Ta druga strategia została zinterpretowana w ramach wystawy za pomocą 15-metrowej makiety<sup>10</sup> pokazującej, że obszar Ogrodu Wersalskiego, wbrew wrażeniu jakie sprawia, jest w większości płaski – od samego tarasu Pałacu Wersalskiego, na całą długość ogrodu, występuje tylko niewielki spadek. Aby zrekomensować skrót perspektywiczny spowodowany oddaleniem elementów kompozycji ogrodu, Le Nôtre skonstruował obszerną anamorfozę: przykładowo im bardziej obszary wodne są oddalone od pałacu, tym większe mają rozmiary, co daje zwiedzającym wrażenie zrównoważonych proporcji (il. 14).

Na wystawie zaprezentowano również zagadnienie recepcji sztuki André Le Nôtre'a, ukazując różnorodność traktatów i grawiur powstałych pod wpływem jego twórczości w ciągu XVIII i XIX wieku. Po okresie dominacji ogrodów w stylu *picturesque*, a następnie krajobrazowych, obserwujemy – po klęsce francuskiej w 1870 roku – powrót do tworzenia ogrodów regularnych. W tym wydaniu było to odniesienie do spuścizny Le Nôtre'a lekko zabarwione nacjonalizmem, przeciwstawiające w sposób wręcz karykaturalny ogrody nazywane od tej pory „francuskimi” ogrodom „angielskim”.

Kreatywne interpretacje sztuki Le Nôtre'a miały również miejsce w okresie po II wojnie światowej – w dzielnicy Défense w Paryżu, na promenadzie tarasowej w Riem-Monachium, a także w przypadku pomnika na cześć ofiar 11 września w Nowym Jorku, którego współautor, Peter Walker, deklaruje, iż jest zafascynowany „pracą Le Nôtre'a nad pustkowiem”.



14

ainsi que ses projets réalisés - ou simplement proposés - pour des souverains étrangers (ill. 13).

Le génie de Le Nôtre est d'avoir compris que les jardins allaient changer d'échelle et devenir si vastes qu'il faudrait pour les dessiner de nouveaux savoirs. Le territoire devient alors un nouveau lieu d'exercice pour l'art de Le Nôtre. La perspective optique qu'il maîtrise combine l'usage de deux procédés : les collimations<sup>8</sup> et l'anamorphose<sup>9</sup>. Cette dernière a été matérialisée par une maquette de 15 mètres de long<sup>10</sup>. Cette maquette démontre que, contrairement à la perception que l'on a sur le terrain, le site est globalement très plat : depuis la terrasse du château de Versailles, on ne jouit que d'un faible surplomb sur l'étendue du parc. Pour compenser le raccourci visuel qui résulte de l'éloignement des objets dans le lointain, Le Nôtre a construit une vaste anamorphose : plus les pièces d'eau sont éloignées du château, plus il leur donne des dimensions importantes, alors que leurs proportions apparaissent équilibrées aux visiteurs (ill. 14).

L'héritage, puis la modernité d'André Le Nôtre ont été ensuite présentés par la diffusion de traités et de gravures tout au long des XVIIIe et XIXe siècles. Après la domination des jardins pittoresques puis paysagers durant le XIXe siècle, on assiste à la re-création de jardins réguliers après la défaite française de 1870, la référence à André Le Nôtre se teintant de nationalisme, opposant jusqu'à la caricature les jardins désormais dits « à la française » et « à l'anglaise ».

L'interprétation inventive de l'œuvre de Le Nôtre s'intensifie après-guerre dans le quartier de la Défense

14. Makieta ogrodów i parku w Wersalu wzdłuż osi Wielkiego Kanału, z sektorami narożnymi anamorfozy, wytyczającymi następstwo basenów wzdłuż osi. © Didier Saulnier - EPV

14. Maquette des jardins et du parc de Versailles le long de l'axe du grand Canal, avec secteurs angulaires de l'anamorphose ordonnant la succession des pièces d'eau axiales. © Didier Saulnier - EPV

## Bûche de Noël firmy la Maison Lenôtre

Nie tylko architekt ogrodów André Le Nôtre (1613-1700) czy Gaston Lenôtre (1920-2009), cukiernik i architekt smaku (niemal homonimy) naznaczyli epoki, w których żyli, swoim twórczym geniuszem i wizjonerskim talentem. By złożyć hołd słynnemu ogrodnikowi Ludwika XIV w jubileuszowym roku, z okazji świąt Bożego Narodzenia i Nowego Roku 2013 przygotowano wyjątkowy smakołyk bûche de Noël<sup>1</sup>, kreację kulinarną Księcia Ogrodnika – Louisa Alberta de Broglie.

## Rok Le Nôtre'a w centrum zainteresowania serwisów prasowych

Przez wiele miesięcy przedstawiciele rozmaitych mediów byli obecni w Wersalu, aby umożliwić jak najszerszej publiczności poznanie ogrodów wersalskich, ich historii, artystycznego kunsztu oraz wydarzeń, które miały miejsce w 2013 roku. Prace nad dwoma telewizyjnymi produkcjami o charakterze dokumentalnym zmobilizowały na wiele miesięcy wszystkie ekipy Pałacu Wersalskiego. Były to: „Wersal i Le Nôtre, francuska pasja” (emisja kanału France 5, zaprezentowana 15 września w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa) i „Le Nôtre i jego ogrody” (program wyemitowany 27 października 2013 r. przez kanał Arte France, w czasie otwarcia wystawy *André Le Nôtre en perspectives 1613-2013*).

## Nowa aplikacja „Ogrody Wersalu”

Aplikacja została zaprojektowana jako podróż po ogrodach Wersalu, na którą składają się komentarze audio i video, pozwalające swobodnie eksplorować ogrodową przestrzeń, poznając efekty pracy tych wszystkich, którzy utrzymują ją przy życiu: konserwatorów, hydraulików-specjalistów od fontann, ogrodników, a także architektów. Dodatkowym atutem tej aplikacji jest możliwość poznania ogrodów z punktu widzenia wielkich osobowości. W 2013 roku zwiedzającym towarzyszył wirtualnie podczas spaceru Erik Orsenna, pisarz i członek Akademii Francuskiej, przedstawiając osobiste przemyślenia na temat ogrodów i ich twórcy, André Le Nôtre'a.

à Paris, à la promenade en terrasse à Riem-Munich jusqu'au Monument aux victimes du 11 septembre à New-York dont l'auteur, Peter Walker, se déclare fasciné par « le travail de Le Nôtre sur le vide ».

## Bûche de Noël de la Maison Lenôtre

Non seulement presque homonymes, André Le Nôtre (1613-1700), architecte des jardins, et Gaston Lenôtre (1920-2009), pâtissier et architecte du goût, auront marqué leur époque par leur génie créatif et leur talent visionnaire. Pour rendre hommage à l'illustre jardinier de Louis XIV en cette année anniversaire, une bûche<sup>1</sup> extraordinaire, signée Louis Albert de Broglie, Le Prince Jardinier, a été créée à l'occasion des fêtes de fin d'année en 2013.

## L'Année Le Nôtre au cœur des activités du service de presse

Plusieurs médias ont suivi Versailles durant plusieurs mois, afin de faire découvrir au plus grand nombre les jardins de Versailles, leur histoire, les métiers qui les font vivre et les actualités qui s'y sont déroulées en 2013. Ainsi, deux grands documentaires ont mobilisé toutes les équipes du château de Versailles durant plusieurs mois : « Versailles et Le Nôtre, une passion française » (diffusé sur France 5 le 15 septembre, dans le cadre des Journées européennes du Patrimoine) et « Le Nôtre en ses jardins » (proposé par Arte France le 27 octobre 2013, au moment de l'ouverture de l'exposition *André Le Nôtre en perspectives 1613-2013*).

## Une nouvelle application « Jardins de Versailles »

Composé de commentaires audio ou vidéos, la visite découverte permet d'explorer librement les jardins grâce à ceux qui les étudient ou qui les font vivre : conservateurs, fontainiers, jardiniers ou encore architectes. Des contenus additionnels proposent le regard de personnalités sur les jardins. En 2013, c'est Erik Orsenna, écrivain et académicien qui accompagne les visiteurs dans leur promenade en y racontant « ses » jardins de Versailles et l'histoire de leur créateur, André Le Nôtre.



Aplikacja zawiera również propozycję trasy o charakterze rekreacyjnym i edukacyjnym, opracowaną specjalnie dla dzieci. Zostały one zaproszone, w towarzystwie rodziców, do przejścia drogi zawierającej siedem zagadek i nawiązującej do tradycji rodu Francine, słynnego klanu specjalistów od fontann w Wersalu. Dzieci, przed finalnym przybyciem do króla, zaopatrują fontanny w wodę i otrzymują na koniec dyplom Mistrza-Hydraulika Fontann.

By lepiej odpowiedzieć na oczekiwania zwiedzającego, aplikację wzbogacono o nowe innowacyjne rozwiązania, tj. wielofunkcyjny przewodnik opracowany przez konserwatorów i gości Wersalu czy interaktywny plan w 3D i GPS. Aplikacja ta, całkowicie bezpłatna, jest dostępna w wersji francuskiej, angielskiej i chińskiej poprzez App Store i na Google Play.

Wydarzenia roku 2013 skupione wokół postaci André Le Nôtre'a, których przygotowanie było przyjemnością i zaszczytem dla ekip konserwatorskich Pałacu Wersalskiego, pozwoliły na wszechstronne zaprezentowanie tego niezwykłego artysty i jego twórczych osiągnięć. ■

*Tłumaczenie z oryginału: Lidia Sipowicz*

**Gabriela Lamy** jest z wykształcenia historykiem ogrodów. W 2001 r. dołączyła do zespołu zajmującego się ogrodami Trianon w Pałacu Wersalskim. Obecnie kierownik ds. badań w Dziale Ogrodów Trianon. Od 2007 r. zaangażowana w program „Rośliny w wielkich europejskich ogrodach” prowadzony przez Ośrodek Badań Pałacu Wersalskiego (CRCV), w ramach którego współpracuje przy tworzeniu bazy danych *Hortus*. W ramach obchodów Roku Le Nôtre'a była współkomisarzem wystawy *Kwiaty króla* dostępnej w Grand Trianon od 2 lipca do 29 września. Autorka licznych publikacji naukowych.

## Przypisy

- 1 Pierre-André Lablaude jest naczelnym architektem Ogrodów Wersalskich, odpowiedzialnym za ich restaurację.
- 2 Kopię z żywicy rzeźby grupowej Latony zainstalowano około 1980 roku. Oryginalne dzieło jest przechowywane w Galerii Rzeźb i Odlewów pałacu w Wersalu.
- 3 Dysza jest elementem konstrukcyjnym z miedzi stosowanym w budowie fontann, określa kształt i intensywność wodotrysku.
- 4 Oszczędność produkcji kwietnej zapewniono w następujący sposób: 22 000 kwiatów zostało wcześniej wyhodowanych przez służby ogrodnicze Wersalu.
- 5 Rigaudon – tradycyjny taniec prowansalski w żywym tempie, o parzystym metrum.

L'application abrite également un parcours ludique et éducatif spécialement conçu pour les enfants. Ces derniers accompagnés de leurs parents sont invités à suivre un parcours composé de neuf énigmes. Dans la lignée des Francine, illustre famille de fontainiers de Versailles, les enfants mettent les fontaines en eau avant l'arrivée du roi et obtiennent ainsi leur diplôme de Maître-Fontainier.

Afin d'accompagner au mieux le visiteur dans sa promenade, cette application a été enrichie et propose de nouvelles fonctionnalités innovantes : guide de visite modulable conduit par des conservateurs ou des invités de marque, plan interactif en 3D et géolocalisation, dispositif permettant de partager son expérience de visite. Entièrement gratuite, l'application est disponible sur l'App Store et sur Google Play, en français, anglais et chinois.

L'ensemble des événements organisés autour de la personnalité d'André Le Nôtre a permis d'en noter toute la diversité et l'originalité que les équipes du château de Versailles ont eu le plaisir d'exposer et de commenter. ■

**Gabriela Lamy** est historienne des jardins. En 2001, elle rejoint l'équipe des jardiniers de Trianon au château de Versailles. Actuellement chargée de recherche, service des jardins de Trianon. Elle est associée depuis 2007 au programme de recherche « Le végétal dans les grands jardins européens » au Centre de recherche du château de Versailles (CRCV) et a participé à la création de la base *Hortus*. Dans le cadre de *Année Le Nôtre 1713-2013*, elle a été co-commissaire de l'exposition *Fleurs du roi* qui s'est tenue au Grand Trianon du 2 juillet au 30 septembre 2013. Auteur de nombreuses publications scientifiques.

## Notes

- 1 Pierre-André Lablaude est architecte en chef des monuments historiques chargé de la restauration des jardins de Versailles.
- 2 Une copie en résine du groupe de Latone a été installée vers 1980. L'œuvre originale est conservée dans la galerie des Sculptures et des Moulages du château de Versailles.
- 3 Un ajutage est une pièce de fontainerie en cuivre qui détermine la forme et l'intensité du jet d'eau.
- 4 Une économie de production florale est ainsi réalisée : 22.000 fleurs étaient précédemment produites par le service des jardins de Versailles.
- 5 Le rigaudon est une danse traditionnelle provençale à deux temps, plutôt vive.

- 6 Bourée – tradycyjny taniec regionu Owernii tańczony w parach. W okresie baroku stanowił część suity, czyli następujących po sobie tańców dworskich.
- 7 Przez trzy miesiące trwania wystawy prezentowano 15 welińców miesięcznie.
- 8 Kolimacje – dopasowanie wizualne. By je uzyskać, niezbędne jest zharmonizowanie odległości i poziomów, co określa zakres koniecznych do wykonania robót ziemnych.
- 9 Anamorfoza – służy do skompensowania pozornego zmniejszenia się części położonych w większej odległości: im bardziej oddalone formy, tym bardziej powinny być rozciągnięte i poszerzone.
- 10 Badania, analizy i koncepcja: Georges Fährat przy współpracy: Pauline Robert, Maxime Faure, Utako Tanebe et Namrita Bimbira. 2011-2013. Wykonanie: Hélène Lecarpentier i Régis Fanjat (agencja Nathalie Crinière). Powstanie tej makiety było możliwe dzięki sponsoringowi firmy Saint-Gobain.
- 11 Bûche – ciasto w kształcie polana, tradycyjnie spożywane podczas świątecznego posiłku.
- 6 La bourrée est une danse traditionnelle par couple d'origine auvergnate. A l'époque baroque, la bourrée fait partie des « galanteries ».
- 7 15 vélins par mois étaient présentés pendant les trois mois de l'exposition.
- 8 Les collimations sont des alignements visuels. Pour les obtenir, il faut coordonner distances et niveaux, ce qui définit les terrassements à opérer.
- 9 L'anamorphose sert à compenser la diminution apparente des parties lointaines : plus les formes sont éloignées, plus elles doivent être allongées et élargies.
- 10 Recherches, analyses et conception : Georges Fährat assisté de Pauline Robert, Maxime Faure, Utako Tanebe et Namrita Bimbira. 2011-2013. Réalisation : Hélène Lecarpentier et Régis Fanjat (agence Nathalie Crinière). Cette maquette a été réalisée grâce au mécénat de compétence de Saint-Gobain.
- 11 La bûche est une pâtisserie en forme de bûche traditionnellement consommée lors du repas de Noël.

## Bibliografia / Bibliographie

### Sources :

- Dossier de presse « Bassin de Latone », 25 juin 2012
- Dossier de presse « Année Le Nôtre à Versailles », 29 janvier 2013
- Dossier de presse « Théâtre d'eau », 16 mai 2013
- Dossier de presse « Penone à Versailles », 7 juin 2013
- Dossier de presse « Fleurs du Roi », 25 juin 2013
- Dossier de presse « Labyrinthe de Versailles », 1er octobre 2013
- Dossier de presse « Le Nôtre en perspectives », 22 octobre 2013

Rapport d'activités du château de Versailles – 2013, 3 novembre 2014

### Catalogues d'expositions :

- Fleurs du roi – Peintures, vélins et parterres du Grand Trianon*, sous la dir. de Jérémie Benoit, Paris, Éditions Arlys, 2013
- Le labyrinthe de Versailles – Du mythe au jeu*, sous la dir. d'Elisabeth Maisonnier et d'Alexandre Maral, Paris, Éditions Magellan et Cie, 2013
- André Le Nôtre en perspectives*, sous la dir. de Patricia Bouchenot-Déchin et de Georges Fährat, Paris, Éditions Hazan, 2013